

סקירת ספרים חדשים

בעריכת אלישבע סדן

חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי

אבי בראלי, דניאל גוטוויין, טוביה פרילינג (עורכים)

קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל,

הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון. 2005. 876 עמודים

סקר: יצחק דהן¹

רבות נאמר ונכתב על הפער הכלכלי-החברתי בישראל. באחרונה נוכח הציבור הישראלי לראות איך העוני והשיח החברתי מהווים גורם מרכזי בתהליך ההתארגנות מחדש של הפוליטיקה המפלגתית בישראל.

מה הם התהליכים המקרו-כלכליים והמקרו-סוציולוגיים שיצרו פערים אלה? איך נבנתה הפוליטיקה הישראלית מפערים אלה? מתי ואיך נזרעו זרעי אי השוויון? מה היתה תפיסת השוויון והמדיניות בפועל של מנהיגי האומה בראשית דרכה? מה הם השורשים ההיסטוריים והאינטלקטואליים של תוכניות הרווחה החדשות (נוסח ויסקונסין)? איך נראה המבנה הכלכלי של ישראל דרך משקפיהם של אנשי הרוח והתרבות? על שאלות אלה ואחרות מבקשים להשיב עורכי הספר. בספר שני כרכים המכילים עשרים ושבעה מאמרים פרי עטם של חוקרים מובילים בתחומם (רשימה חלקית: שמואל נוה אייזנשטדט, אביה ספיבק, צבי צמרת ועוד). נקודת המבט של העורכים היא היסטורית-פוליטית ומהווה ערך מוסף חשוב. ד"ר אבי בראלי הוא היסטוריון וחוקר באוניברסיטת בן גוריון ובמכון בן-גוריון המרבה לכתוב על תולדות תנועת העבודה והסתדרות העובדים. פרופ' דני גוטוויין הוא חוקר בכיר במחלקה לתולדות עם ישראל באוניברסיטת חיפה, ומוכר בציבוריות הישראלית כדובר תקיף במיוחד נגד מגמות ההפרטה הכלכלית והחברתית וכמי שפועל באפקים שונים למען כינון חברה סוציאל-דמוקרטית. ד"ר טוביה פרילינג הוא המנהל של המרכז למורשת בן-גוריון, ובשעתו קיבל את פרס ראש הממשלה להנצחת זכרו של דוד בן גוריון. העורכים מבקשים ליצור זיקה הדוקה בין תהליכים כלכליים, חברתיים והיסטוריים.

בניגוד לאופן שבו רואים, לדעתם, חוקרים ניאוליברליים את היחס שבין חברה וכלכלה כישויות מנותקות זו מזו, ובניגוד לחלק מהניתוחים הסוציולוגיים המאיינים את

¹ יצחק דהן מסיים דוקטורט בנושא תרבויות פוליטיות בפריפריה הישראלית. פרסם מאמרים על היבטים שונים של פיתוח חברתי ושל יחסי גומלין בין אליטות (איטלואלים, תקשורת) לפריפריה. באחרונה יצא לאור ספרו תרבויות פוליטיות בערי הפיתוח, בהוצאת מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

ההיסטוריה, העורכים מבקשים להדגיש את תלות הגומלין בין המרכיבים האמורים בדרך של התבוננות "משלבת". המשימה שהציבו לעצמם היתה פענוח המבנים הכלכליים והפוליטיים בדרך של "היסטוריוזציה מחקרית" (עמ' 3). ובאופן ספציפי יותר הם ביקשו להראות שגילויי אי השוויון בישראל של ראשית המאה העשרים משוקעים באופן עמוק בהקשר היסטורי "רחב ורציף" (שם). מגוון הנושאים והפרופיל הרעיוני של כותבי המאמרים משקף רציונל זה. את המאמרים ניתן למיין סביב הנושאים האלה: היסטוריה של מדיניות כלכלית; היסטוריה של מדיניות רווחה; היסטוריה של קליטת עלייה; מגמות בסוציולוגיה ובתרבות הפוליטית של ישראל בדור האחרון.

הרציונל ההיסטורי-הכלכלי-החברתי בבחירת הכותבים והמאמרים נושא ערך מוסף חשוב, והוא ראוי לשבח. אף על פי כן, כפי שאראה בהמשך, אסופת המאמרים חסרה, אולי לא במקרה, מרכיב מרכזי בתרומתו לכינון הסדר החברתי על גילויי אי השוויון שבו.

במאמרו **המשק הישראלי בעשור החמישי** (עמ' 33-70) מנתח יעקב קופ את מבנה הכלכלה הלאומית משנות התשעים, ומזהה בה מאפיינים ברורים של משק פוסט-תעשייתי: מעבר לכלכלת היי-טק, השתלבות בכלכלה הגלובלית והתרחבות מגזר השירותים והפיננסים. קופ מסביר, שאף שהמדיניות הפיסקאלית שנקטו קברניטי המשק (תשלומי העברה ומיסוי) מיתנה במעט את אי השוויון, הרי הפער ההולך ומעמיק הוא מעיקרו תולדה של המאפיינים שצוינו לעיל. הכותב יוצא כנגד העילית הכלכלית השלטת בישראל (בעיקר אלה המכונים ב'ז'רגון פקידי האוצר), שמעיקרה נשענת על היגיון ניאו-ליברלי. אין הוא מקבל את הרציונל שלפיו דה-רגולציה של השווקים וסבסוד יזמים יביאו ממילא לצמצום פערים, כך שהקטר יגרור אחריו את השאר. בפועל, טוען קופ, אפקט ה"גרייה" מהמרכז אל הפריפריה לא התחולל. גישה ביקורתית רדיקלית יותר לחקר יחסי כלכלה וחברה ניתן למצוא במאמרו של שלמה סבירסקי (1967: **תפנית כלכלית-מדינית בישראל**, עמ' 91-116). המחבר בוחר להתמקד באירוע היסטורי שלדעתו שינה את פני החברה הישראלית: מלחמת ששת הימים. לטענתו, כל המהלכים שהתנהלו מאז – כיבוש השטחים (כלומר השקעה בהתנחלויות), פיתוח תעשיות הנשק והידוק הקשרים עם ארצות הברית – השליכו השלכות מרחיקות לכת על החברה הישראלית, שכן הם תיעלו חלקים שונים שלה לאפיקים שונים של ניעות (מוביליות) ורמת פיתוח – מרכז לעומת פריפריה.

בתולדות המדיניות הכלכלית הישראלית תיזכר **תוכנית הייצוב** שהגה משרד האוצר במחצית השנייה של שנות השמונים כציון דרך משמעותי. נוכח שיעורי האינפלציה בשעתו, ביקשה התוכנית ליצור מערכת פיסקאלית שתקשה על הממשלה לאשר גירעונות גדולים בתקציב המדינה. מה היו ההשפעות ארוכות הטווח של תוכנית זו על כלכלת ישראל? בן-ציון זילברפרב (עמ' 71-90) מנתח ומראה שלתוכנית היתה השפעה לטובה על המשק הישראלי עד עצם היום הזה. יצחק קליין (עמ' 117-144) מסכים עם קביעה זו. קליין סוקר, מתוך גישה תיאורטית שמרנית, את התפתחות המשק הישראלי מאז קום המדינה וטוען שמכניזם השוק הוא מחולל הצמיחה היעיל והמוסרי ביותר, והוא זה

שיוביל בהדרגה, בתנאים של פיקוח נאות והסרת חסמים, לצמיחה גם בקרב הקבוצות החלשות.

עד סוף שנות השבעים נהגה בישראל פונקציה ייחודית, שבלעדיה לא ניתן להבין את דינמיקת הפיתוח. היא מגולמת בדמותה של **חברת העובדים** ההסתדרותית. יצחק גרינברג (עמ' 327-364) מתאר את ההיסטוריה של מערכת זו, שבשעתו היוותה תשלובת תאגידי ענק (**סולל בונה, כור, בנק הפועלים**) ואשר מהווה דוגמה קלאסית לפונקציה היושבת על המתח שבין כלכלה לחברה. גרינברג מתאר את תהליך קבלת ההחלטות של מנהלי **חברת העובדים** בין השנים 1948-1988, ומראה שהאוריינטציה הכללית שלה נעה כל הזמן על הציר שבין **ריאליזם כלכלי וניהול יעיל** לבין חתירה למימוש יעדים חברתיים ולאומיים. בצד "היעדים החברתיים והלאומיים" מדגיש גרינברג את מדיניות "הכלכלה המרחיבה" של חברת העובדים, מדיניות שהתבטאה בפיתוח אזורי הספר, הקמת שיכונים העולים ומפעלי תעשייה בערי פיתוח. את פיתוח הספר הישראלי לא ניתן אפוא להסביר במונחי "ריאליזם כלכלי" וניהול יעיל".

נדבך מרכזי באסופת המאמרים **חברה וכלכלה בישראל** מוקדש לחקר ההיסטוריה של מדיניות הרווחה בישראל. אברהם דורון (עמ' 519-540) עומד על השורשים האינטלקטואליים והמוסריים של תוכניות מסוג **מרווחה לעבודה** בישראל ובאירופה. דורון, המלווה את ניתוחו בביקורת קשה נגד תוכניות הרווחה החדשות, מראה שבבסיסו של דבר לא השתנה באורח דרמטי במאתיים השנים האחרונות יחסו של השלטון המרכזי למובטלים ולנזקקים. באופן דומה סוקר ג'וני גל (עמ' 477-518) את תולדות מדיניות הרווחה בארץ ישראל במאה העשרים, ומראה שאת זו ניתן לסכם כמתח מתמיד בין מדיניות אקטיבית (עידוד כניסה לשוק העבודה) למדיניות פסיבית (הבטחת הכנסה, דאגה לרווחת המובטלים). מי שמעוניין לראות את התוכנית המדוברת, **מהל"ב ויסקונסין**, בהקשר היסטורי מוזמן לקרוא את מאמריהם של גל ודורון. מזווית ראייה משפטית מנתח יובל אלבשן (עמ' 365-398) את השינוי הרטורי במעמדן של הזכויות החברתיות בישראל, נוכח הניסיונות השונים לגבש את קווי המתאר של החוקה ההולכת ונרקמת. אלבשן טוען שאת ההיסטוריה של שיח הזכויות החברתיות ניתן לשרטט כקו כללי של פיחות ושחיקה. בעוד שבשנות החמישים היתה הסכמה נרחבת סביב הרעיון לעגן משפטית זכויות חברתיות (הוא מראה שבזמנו אפילו חוגים ליברליים בכנסת ישראל דאגו להכליל זכויות אלה במסגרת חוקי היסוד), הרי מאז שנות השבעים ניכרת מגמת שחיקה עד כדי "השתקה והדרה" של מרכיב זה. בהערת אזהרה מסכם אלבשן: "המשך תהליכי ההדרה וההשתקה [של הזכויות החברתיות] עלול להפוך את החוקה הישראלית לחוקה של עשירים בלבד..." (עמ' 370). בקטגוריה **היסטוריה של מדיניות רווחה** יוכל הקורא ללמוד ולקבל רקע היסטורי רחב לחוק ביטוח בריאות ממלכתי (1994), שמעיקרו העביר את האחריות על מתן שירותי בריאות מקופות החולים לידיה של ממשלת ישראל. שפרה שוורץ ונדב דודוביץ' (עמ' 431-476) מראים שבמבט היסטורי חוק זה מהווה חוליה בתהליך הפיכתה של מדיניות הרווחה בישראל לממלכתית. הם מצביעים על היתרונות הרבים שהביא החוק

(השוואת השירות הרפואי ויצירת תחרות בין קופות החולים). בה בעת הם מצביעים על העובדה שבמקביל הפקיע החוק מידה של ההסדרות את קופות החולים, כלומר שמתמנה מוקד כוח חשוב (בעניין זה נראה שהכותבים רואים דווקא את הפן השלילי בחוק). עוד מאמר הדן בהיבטים החוקיים של מדיניות רווחה הוא זה של רמי יוסף ואביה ספיבק (עמ' 399-429), המצביעים על הצורך לחוקק חוק פנסיה חובה בישראל ומתווים לכך דרך מעשית.

אצל רוב חוקרי החברה הישראלית רווחת הדעה ששנות החמישים של המאה העשרים היו פרק מכונן שבו נוצקו היסודות הכלכליים, החברתיים והתרבותיים של החברה הישראלית ושבהן נזרעו זרעי אי השוויון. כאן התחיל הכול. לעניין זה יוכלו קוראי הספר למצוא התייחסויות רבות. אבי פיקאר (רכבת מקזבלנקה למושב או לאזור פיתוח, עמ' 581-614) מתאר את תהליך יישובם של עולי צפון אפריקה במושבי עולים ובערי פיתוח בספר הגיאוגרפי של ישראל. הוא מצביע על כך שראשי המערכת השלטונית והתכנונית ביקשו ליישב את העולים בספר תוך שהם שוללים מהם את האפשרות לבחור את מקום מגוריהם. הם נקטו אמצעי כפייה שונים, כשההיגיון הגיאוגרפי שהנחה אותם נשען על הרעיון להתאים את "החומר האנושי" לתנאי הסביבה. פיקאר, שמניתוחו עולים הדהודים פוסט-קולוניאליים, טוען שמי שמעוניין להבין את הנחיתות הכלכלית-החברתית של תושבי ערי הפיתוח עד היום מוזמן להתבונן גם בפרק היסטורי זה. ניתוח דומה למדי ניתן לזהות במאמרה של אסתר מאיר-גליצנשטיין (עמ' 615-644). מאיר-גליצנשטיין בוחנת את טיב המפגש בין יוצאי ארצות האיסלם לבין נציגי התרבות האשכנזית ההגמונית בישראל של שנות החמישים, וטוענת, שלא ניתן להבין את דינמיקת המפגש ואת תוצאותיו תוך התעלמות מהמטען הרעיוני שנשאו על גבם הוותיקים, מטען הנשען על מסורת ציונית, אירופית, אוריינטליסטית, שמעיקרה הציבה "מדרג של תרבויות" ואשר הנחילה "תפיסת עליונות של האדם הלבן הקולוניאליסטי" (עמ' 616). מרכיב אחר, מכריע ביותר בתהליך עיצוב המבנה הריבוני של החברה הישראלית, נעוץ בטיב התנהלותה של מערכת החינוך הממלכתית. צבי צמרת (זלמן ארן והפרודוקטיביזציה של בני עדות המזרח, עמ' 295-326) מבקש להראות, שמי שמעוניין להבין את אי השוויון השורר כיום מוזמן לעקוב אחרי מהלכי המדיניות של שר החינוך בשעתו, זלמן ארן. הוא מראה שלהלכה ביקש ארן לאמץ רפורמות שתכליתן מחיקת פערים בין מזרחים לאשכנזים, אבל למעשה חוללו רפורמות אלה את ההפך הגמור: התוכניות שנקטו בשעתו (שנות החמישים והשישים) – מבחני סקר, שיטת ההקבצות, הקמת בתי ספר מקצועיים ומקיפים בעיירות פיתוח ובשכונות מצוקה – יצרו באופן כללי מגמה של הסללה, כך שבפועל מדיניות זו "המשיכה את מגמת הריבוד" (עמ' 297). בנייתו זה מצטרף צמרת למגמה רווחת בקרב חוקרים "ביקורתיים" בישראל (סבירסקי, יונה וספורטא), המבקשים להסביר את המבנה המעמדי-העדתי כפועל יוצא של מדיניות החינוך הממלכתית שנהגה בשעתו. באופן דומה מצביע אורי כהן (האוניברסיטה העברית והריבוד המעמדי-עדתי בעשור הראשון, עמ' 233-262) על עוד מכניזם שלדעתו עומד בבסיס שעתוק הפער הכלכלי-

החברתי בישראל: יחסי הגומלין בין המעמד האשכנזי הוותיק לבין הממסד האקדמי. כהן יוצא מתוך עמדה תיאורטית האומרת שלא ניתן להבין את טיב ההזנה החומרית והסימבולית של המערכת האקדמית בהתעלם מאינטרסים מעמדיים. הוא מראה שבשעתו, בשנות החמישים, התגייסו גורמי מפתח בציבור הישראלי, בעיקר תקשורת, אישי ציבור ונציגי השלטון, לטובת הקניית מעמד מכובד ולגיטימציה ציבורית רחבה לאקדמיה (שהתבטאה, בין השאר, בהענקת סובסידיות, כלומר משאבי הציבור). ההתגייסות הציבורית הקנתה לאקדמיה אופי א-אידיאולוגי וא-פוליטי, והביאה להקהיית המתח הבין מעמדי. מכניזם זה היטיב עם רובד חברתי אחד בלבד: האשכנזים הוותיקים. בזכות תהליכים אלה החלה קבוצה זו להתבסס כמעמד בינוני, בלי שיתפתח דיון ציבורי בשאלה איך תרמה האווירה הכללית וההתגייסות הזו לניעות של צד מסוים במפה החברתית. כך, לדעת כהן, הובל הציבור המזרחי לכלל "הפנמת" אי השוויון. והם אכן קיבלו והפנימו זאת" (עמ' 243). במאמרה "נשים קולטות נשים" (עמ' 645-670) מנתחת אורית רוזין את יחסי הגומלין בין נשים ותיקות לעולות ממוצא מזרחי במחנות העולים ובמעברות של ראשית שנות החמישים. רוזין מתמקדת בנשים מקבוצת הוותיקים האשכנזים שהתנדבו לעבוד בקרב נשות העולים (הדרכה, הסברה, טיפול). הנשים המתנדבות ראו בפעילותן שליחות לאומית ותפסו עצמן כמגשרות על פערי תרבות. רוזין איננה מתעלמת מצדדים אפלים בקליטת העלייה (פטרנליזם והתנשאות), אך מבקשת להאיר את הצד היפה בקליטה זו. כמו כן, בניגוד מהותי לכותבים האחרונים, היא מבקשת לתאר את טיב הפעילות ההתנדבותית בראי התקופה, מתוך בחינת הנורמות ההיסטוריות שרווחו בשעתו. בתולדות מדינת ישראל ייזכרו שנות החמישים כצומת מפגש לא רק בין עולים לוותיקים, אלא גם בין המסורת הסוציאליסטית ההגמונית, שכוכבה החל לדעוך, למסורת הקפיטליסטית. אבנר מולכו (קפיטליזם ו"הדרך האמריקנית" בישראל, עמ' 263-295) מתאר איך מסוף שנות החמישים החלו לחלחל יסודות אמריקניים קפיטליסטיים למוקדי כוח בחברה הישראלית. בתהליך זה (שביטוי סמלי מובהק שלו הוא רואה בהקמת החוג למינהל עסקים באוניברסיטת העברית בשנת 1957) הטמיעו מגזרים חשובים בתעשייה ובשירותים מושגים כמו ניהול פרויקט העבודה, ואימצו תפיסות כמו המנהל המקצועי ומדידת תפוקות. מולכו מסביר שבשעתו נתפסו רעיונות ומושגים אלה כעניינים טכניים, אבל למעשה לא היו אלא נשאים בתהליך ההטמעה של ערכים ותפיסות קפיטליסטיים בישראל.

באיזה אופן תפס דוד בן-גוריון את מושג השוויון והאזרחות? במאמר מאיר עיניים ("צריכה להיות הרגשה של עם" – שוויון ושותפות בתפיסתו של דוד בן-גוריון בשנות החמישים והשישים", עמ' 747-772) מראה ניר קדר שתפיסתו של ראש הממשלה הראשון היתה מורכבת, ולא ניתן לגזור אותה ממסורת פוליטית זו או אחרת. מנקודת מבטו בן גוריון בוודאי לא היה אדיש לאי-השוויון; עם זאת הוא לא ייחל לשוויון במובנו הצר, שכן, כך התנסח, "היינו חיים בעולם מטומטם ומטמטם, חסר תוכן וטעם, נטול ייעוד ועניין אילו היו האנשים שווים זה לזה" (עמ' 763). קדר מראה שמושג המפתח בהבנת

תפיסת השוויון של בן גוריון הוא השיתוף. ביסודות של שותפות, כלומר רגשות, תודעה וסמלים קולקטיביים המגולמים ברעיון האומה, ראה בן גוריון את הערך המוסף של השוויון. בשותפות ראה בן-גוריון ערך קונסטרוקטיבי, ואילו בשוויון ראה "לכל היותר 'ערך משמר'" (עמ' 753). כדי לבסס את אידיאל השיתוף וכדי לקדם חברה מגובשת בעלת תודעה משותפת ותחושת שייכות, נדרש המנהיג המכוון להתייחס למרכיב האזרחי של החברה. במאמרה **חלוציות ומחויבות אזרחית על פי דוד בן גוריון** (עמ' 773-802) מראה פולה קבלו שבן גוריון, זה שנודע בקידוש הממלכתיות המדינתית, לא ביקש לדחוק הצדה מעורבות של גופים אזרחיים, אלא להגדיר מחדש את מעמדם. קבלו מתמקדת בעיקר באופן שבו ביקש בן-גוריון לרתום ולקשור את רעיון החלוציות להקשר הפוליטי החדש – המדינה הריבונית. אלמנט חשוב במערכת האזרחית ניתן לראות באנשי הרוח, אמנים ואינטלקטואלים. במאמר **הסאטירה הבורגנית של אפרים קישון** (עמ' 711-746) מנתח גידי נבו את האופן שבו ראה סאטיריקן זה את האליטה הביורוקרטית ותרומתה (השלילית) לבניית חברה בריאה. נבו מזהה ביצירות קישון ארבעה מודלים: האדם הכלכלי, האדם הא-כלכלי, האדם ההיפר-כלכלי והאדם התת-כלכלי. קישון מצייר את דמות האדם הכלכלי (המוגדר כזה המתאפיין ביחס "מאוזן" בין צריכה לייצור) כמודל אוטופי. לעומת זאת, את החברה והביורוקרטיה הישראלית מזהה קישון כישות בלתי-כלכלית ואף אנטי-כלכלית. זוהי חברה "המתעללת בו [בציבור] בצורות שונות ויצירתיות, מחבלת בפעולתו, עוטפת את ידיו ורגליו בקורים בירוקרטיים דביקים וממאירים, שואבת את כספו כתמנון בעל אף זרועות, ובאופן כללי ממאסה עליו את החיים" (עמ' 730-731).

חלק מרכזי באסופת המאמרים מוקדש לניתוח שינויים בתרבות הפוליטית של ישראל בדור האחרון, ובמיוחד לבחינת ההשתמעויות הנובעות מהם לעניין עיצוב תמונת העולם של הישראלים. שמואל נוח אייזנשטד (**החברה הישראלית בין מגזר לאינטגרציה עמ' 32-7**) מתבונן על החברה הישראלית מאז מהפך 77' ועד היום במבט פנורמי, מקרו מערכתי. בפרק זה הוא מזהה מגמה ברורה של התכווצות המרכז המסורתי ההגמוני (**תנועת העבודה** אך גם **הליכוד**), ובמקביל מגמה הולכת וגוברת של התפשטות והתרחבות קבוצות שוליים (ערבים, מזרחיים, דתיים-לאומיים, פוסט-לאומיים). הקבוצות החדשות אינן מסתגרות, אלא מבקשות להכליל את סמליהן וצורכיהן בתוך רפרטואר הסמלים של המרכז. אייזנשטד מזהה בסיס משותף לכל אותן קבוצות "שוליים": כולן מבקשות להפריד ולקעקע את המקף המחבר בין תפיסות עולם אוניברסליסטיות לפרטיקולריסטיות, חיבור שמאז ומתמיד דאגו לטפח הזרמים המרכזיים בציונות. אוריינטציה זו בולטת בעיקר אצל החרדים-הספרדים, הפוסט-ציוניים והמתנחלים (הניאו-ציוניים). על פי ניתוחו לא השכילו שתי המפלגות הגדולות – הליכוד והעבודה – להתמודד עם מגמות אלה, והתוצאה היא קריסת מערכות. במכלול השוליים האמורים בולט בקולניותו, לפחות בשיח האקדמי, הזרם הפוסט-ציוני. במאמר **פוסט-ציונות: העשור הראשון** (עמ' 803-854) ממפה ומנתח אורי רם את הזרמים השונים במחקר הפוסט-ציוני, וטוען, בניגוד לדעה הרווחת, שהגל הפוסט-ציוני לא חלף מהעולם, אלא נטמע בשיח הציבורי. כמו רוב

החוקרים הפוסט-ציוניים, כך גם אורי רם גורס שהבסיס הערכי שעליו מושתתת מדינת ישראל (יהודית ודמוקרטית) הנו, מיניה וביה, עיוות מוסרי ומעשי. רם, המבכר את הזהות הישראלית על פני היהודית, חותם את מאמרו בהערכה שאם היסוד היהודי במדינה יגבר על היסוד הדמוקרטי, אזי "ספק אם תחזיק המדינה מעמד עד שנת המאה שלה" (עמ' 841).

במסגרת ההתרחבות וההתפשטות של קבוצות "השוליים" יש להוסיף ולמנות קטגוריות חדשות, שמאז שנות התשעים מצטיינות בכולטות ציבורית: רוסים, עובדים זרים, ערבים ונשים. בצדק רב ראו עורכי הספר ליחד דיון אקדמי ופרוגרמטי לכל אחת מהקבוצות הללו. מאמרו של אמל ג'מאל (עמ' 145-182) מוסיף ממד חדש לחקר יחסי הגומלין שבין המרכז היהודי לפריפריה הערבית. נוכח השיח הרב-תרבותי הרווח בדור האחרון, אין ג'מאל מסתפק בתביעה לצדק חלוקתי ומוסיף עליה ממד של הכרה בתרבות המקומית. הוא תובע שוויון בהקצאת משאבים ובו בזמן לגיטימציה לאוטונומיה תרבותית (נוסח **פדרליזם רב-תרבותי**). לדעתו, כל ניסיון לארגן מחדש את הכלכלה והפוליטיקה הישראלית צריך לכרוך בתוכו שני ממדים אלה. עוד מגזר פריפריאלי שבשנים האחרונות קולו הולך ונשמע ברמה הוא הנשים. בבחינה מגדרית מסבירה סילביה פוגל-ביזאוי (עמ' 183-216), שתהליך ההשתלבות של המשק הישראלי בכלכלה הגלובלית אמנם טומן בחובו יתרונות מסוימים לנשים. אבל מעיקרו של דבר מגמה זו יוצרת השלכות מובחנות ברמת הניעות. כמו חלק גדול מאוד של הכותבים באסופת המאמרים, כך גם פוגל-ביזאוי בוחרת להדגיש את הפן השלילי של הסדר הניאו-ליברלי החדש. שכן סדר זה יוצר היררכיה מגדרית ברורה: הראשונים להרוויח מהסדר החדש הם גברים, לאחר מכן בסדר יורד נשים ממוצא אשכנזי, נשים ממוצא מזרחי, נשים פלסטיניות ונשים מהגרות. חלק בלתי נפרד מתהליך הגלובליזציה שבו משתלבת הכלכלה הישראלית מתבטא במגמת ההתרחבות של תופעת העובדים הזרים בשוק העבודה הישראלי. איך מעצבת תופעה זו את התפיסות הפוליטיות של הישראלים? משה סמיונוב ותמר לרנטל (עמ' 217-232) מראים, שזו משליכה באורח שלילי על הקבוצות החלשות בחברה הישראלית: כיוון שהרובים החלשים בחברה מתחרים בעובדים הזרים בשוק העבודה, הם נוטים יותר ויותר ליחס של הדרה ולאימוץ עמדות השוללות זכויות בסיסיות ממהגרי העבודה. נדבך מרכזי נוסף בעיצוב הנוף הפוליטי של ישראל בשנות התשעים נמצא בגל העלייה הגדול ממדינות חבר העמים. באיזה אופן משתלבים עולי שנות התשעים במרקם החברתי בישראל? אלעזר לשם (עמ' 541-580) מראה, שקבוצה זו, בעיקר החלק האירופי שבה, נוטה ל"השתלבות" ובו בזמן ל"סקטוריאליזם" (עמ' 573). בניגוד לרוב הכותבים, לשם נוטה להראות שלמסורת הקבוצתית של הרוסים תפקיד נכבד בעיצוב הווייתם הפוליטית. כך, הוא מסביר, הצד המתבדל, הסקטוריאלי, נובע מהתפיסה ומהדימוי האליטיסטי של יוצאי רוסיה בעיקר. אלה מצטיינים בקשר רגשי עמוק וברצון להנחיל לדורות הבאים את המורשת התרבותית (ביטוי לכך הוא רואה בדפוס הצריכה הרווחים בקבוצה זו: הצפייה בערוצי טלוויזיה רוסיים, עריכת חגים וטקסים סובייטיים, שליטה נמוכה בשפה העברית

וכד'). אבל גם המציאות הפוליטית-האובייקטיבית מהווה גורם עצמאי בהכנה התרבותית: לשם מסביר שהנטייה להיבדלות או השתלבות איננה יציבה ומשתנה בין השאר בהתאם לאירועים אקסוגניים. בעתות מלחמה נוטים העולים להשתלב, ובעתות רגיעה הם נוטים להיבדל.

שני כרכי הספר **חברה וכלכלה בישראל** הם בגדר ספרות חובה לכל מוסד ומלומד המעוניינים לעמוד על תהליכי עומק בחברה הישראלית. בצדק רב השתיתו העורכים את רציונל העריכה על התפיסה שלפיה יש להבין את המציאות בהווה, על גילויי הפער החברתי-הכלכלי שבו, מתוך בחינת ההקשר ההיסטורי הרחב. בצדק רב חותרים העורכים להאיר את השדה המקומי ולהציבו בהקשר פוליטי נוכח ניסיונות של חוקרים אחרים ל"דה-פוליטיזציה של הדיון בשאלות [כלכליות]" (עמ' 3), לכאורה "ניטרליות", לכאורה "מקצועיות". מבחינה זו אסופת המאמרים תורמת תרומה חשובה לספרות המחקרית. עם זאת, לדעתי, העורכים כמו גם חלק מכותבי המאמרים חסרים בכתיבתם מרכיב יסודי של הניתוח החברתי. החולשה המרכזית נעוצה באופן שבו הם מבקשים לקרוא את ההיסטוריה. באופן כללי נראה שהעורכים והכותבים רואים את ההתפתחות ההיסטורית דרך פריזמה המתמקדת במוקדי כוח גדולים (הון, גלובליזציה, שלטון מרכזי), ואלה מוצגים כמהויות בלתי תלויות, מנותקות ממסורות של יחידים וקבוצות. באף אחד מתוך עשרים ושבעה המאמרים לא נמצאה התייחסות משמעותית לגורמים מיקרו-מערכתיים בעיצוב ההיסטוריה: לא נמצאה התייחסות לתופעת הפריחה של ארגונים אזרחיים בישראל של הדור האחרון; אין התייחסות לגורם המנהיגות המקומית (ובכלל שלטון מקומי) כגורם בעיצוב המבנה החברתי והגיאוגרפי של הפריפריה; אין התייחסות לתרבות הפוליטית של קבוצות ספציפיות (בעיקר ש"ס) כגורמים אוטונומיים בעיצוב זהותן, כלומר בעיצוב מערכת הריבוד. נראה לי שחסר זה איננו מקרי. רוב הכותבים ביקשו להבין, ללמוד וללמד על תהליכים היסטוריים באורח חד-סטרי, מלמעלה למטה, תוך שהם מניחים את הקבוצות הבונות את הפסיפס הישראלי כקטגוריות פסיביות, "אוכלוסיות מוחלשות" (אלבשן, עמ' 370), קרבנות של המערכת ושל מניפולציות. למעשה התמקדו הכותבים בשאלה איך עיצב המרכז את הפריפריה, איך עיצב המקרו את המיקרו, איך עיצבה ההווה את התודעה. בראייתי, ניתוח היסטורי מקיף הוא כזה שאינו מסתפק במוקד זה, אלא מבקש לבחון את משחק הגומלין המורכב בין מבנה הכוח לבין מערכות הזיכרון, המסורות של הקבוצות, בין המבנה החברתי לתרבותי, בין המקרו למיקרו (חיבור מורכב מסוג זה זכה בשנים האחרונות לפיתוח תיאורטי, ואין זה המקום להרחיב בנושא).¹ בראייתי, אין בחינה כזו צריכה להיות כבולה רק לסד הקונספטואלי

¹ לדוגמה, לניתוח המבנה החברתי כתולדת יחסי הגומלין שבין המבנה לסוכן האנושי ראו Giddens, A. (1984). The constitution of society. Berkeley: University of California Press.
לדוגמה, השפעות הגומלין בין תרבות למבנה כלכלי בקונטקסט האורבני ראו Logan, J.R., Molotch, H.L. (1987). Urban fortune: The political economy of place, California: University of California Press.

המסורת, נוסח מלחמת המעמדות. בחינה כזו עשויה להראות שלא בהכרח הדינמיקה ההיסטורית של קבוצות שונות מתועלת על פי רציונל קר, בהתאם לאינטרסים צרים. קבוצות, כמו גם יחידים, מעוניינים לא רק לשרוד, לא רק לשדרג את מעמדם, לא רק להעניק חינוך טוב לילדיהם. הם מעוניינים בכל אלה, אך הם רואים אותם דרך פריזמה תרבותית ייחודית. בראיית, כל ניסיון להסביר פערים כלכליים-חברתיים צריך לקחת בחשבון את האפשרות שאי-השוויון הוא פועל יוצא גם של המחיר שקבוצות שונות מוכנות לשלם כדי לכוון את זהותן, כדי להעניק משמעות לחייהן החברתיים. בלי לקחת בחשבון ממד זה, אי אפשר להסביר איך ניתן לכוון מציאות שוויונית בחברה המבקשת לבצר את ערכיה הלאומיים. ואם ערך הלאומיות חשוב ורלוונטי (והוא חשוב ורלוונטי לעורכים כמו גם לכותב שורות אלה), מדוע אפוא יפקד מקומם של ערכים אחרים כמשתנים מסבירים בעיצוב ההיררכיה הכלכלית-החברתית? איך, למשל, ניתן להסביר את המעמד הכלכלי חברתי ואת ההבניה הפוליטית של הציבור הדתי והחרדי בישראל במנותק מתפיסת העולם ההיררכית (במקרה זה כפיפות גבוהה לסמכות הרבנית) ומאוריינטציה ברורה לפרישה וניכור מסמלי הריבונות של המדינה (כשמדובר באוכלוסייה חרדית)? איך ניתן להסביר את ההיקף המדהים של השקעות במשאבים חומריים וסימבוליים מצד ארגונים אזרחיים בעלי אוריינטציה לאוכלוסיות שוליים בהתעלם מהתרבות הפוליטית השוויונית (במקרים מסוימים הרדיקלית) שלהן? איך ניתן להסביר את המבנה הכלכלי והפוליטי של מחוזות השוליים בישראל (הערבי והיהודי-מזרחי) בהתעלם מהאוריינטציה העדתית-דתית שלהם? ואולי יש להוסיף ולשאול: האם ניתן להסביר את הביקורת של חלק גדול מכותבי המאמרים כנגד ה"היגיון הניאו-ליברלי" בהתעלם מהאוריינטציה התרבותית של המבקרים עצמם? אכן, לא ניתן להפריד כלכלה מפוליטיקה. בה בעת, יש לזכור שלא ניתן להפריד את הכלכלה והפוליטיקה מהתרבות. בכל מחקר מקיף יש לקחת בחשבון את התרבות, בפרט תרבות פוליטית, כמשתנה מוסבר (בידי הכלכלה והפוליטיקה), אך גם כמשתנה מסביר עצמאי (של הכלכלה והפוליטיקה).

אדום-ירוק: דמוקרטיה, צדק ואיכות סביבה

אבנר דה-שליט

בבל ומרכז השל. 2004. 105 עמודים

מקום לתיקון: שיחות על כלכלה, חברה וסביבה

אריה ארנון ודב חנין

תל אביב: בבל ומרכז השל. 2004. 152 עמודים

סקר: מומו מהדב¹

ספרם של ארנון וחנין וספרו של דה שליט סיפקו הזדמנות מרעננת לקרוא על תיאוריה ועל ערכים סביבתיים בסגנון חופשי יחסית, כמעט כמו לשמוע הרצאה העוסקת בענייני היום, אך מהיבט ביקורתי רחב המבקש לסייע לקוראים להכניס את המתרחש לתוך מסגרת רחבה יותר של ערכים חברתיים ותפיסות עולם. במציאות הישראלית התזזיתית נדמה שערכים אלה כמעט נשכחו, ודאי וודאי שאינם מהווים בסיס לדיון ולקבלת החלטות. לכן מומלץ לכל מי שעוסק בתחומי הצדק החברתי והסביבתי, מוטרד מאי השוויון והמצוקה בחברה הישראלית או פשוט תמה על הכיוונים שהחברה הישראלית מתפתחת אליהם לעיין בספרים ולהיזכר עד כמה רלוונטיים הם הערכים הנידונים בהם לגיבוש עמדתנו ביחס למציאות ולכיווני הפעולה שראוי שנבחר בהם.

שני הספרים הם חלק מסדרת **סביבה ישראלית**, המבקשת לבחון את החברה הישראלית של היום מתוך היבט סביבתי. מטרת הסדרה לקדם את החשיבה הסביבתית בזיקתה לשאלות יסוד של החברה הישראלית. **מרכז השל – המכון הישראלי לחשיבה ומנהיגות סביבתית**, עמותה ציבורית המתמודדת עם המשבר הסביבתי-החברתי על ידי פיתוח חזון תואם, הוא שיום את הוצאת הסדרה עם הוצאת בבל. היוזמה מבורכת מאוד כשלעצמה; היא מלמדת על התעוררותו של שיח ציבורי חוץ אקדמי נחוץ מאוד, ומשקפת את הגידול הדרמטי בפעילות הציבורית הלא ממסדית בישראל.

ספרו של דה שליט, **אדום-ירוק: דמוקרטיה, צדק ואיכות סביבה**, רלוונטי השנה במיוחד עקב הבולטות של הדיון הסביבתי וחשיבות העיסוק בשאלות ההתחממות העולמית. זאת גם הודות לסרטו המצוין של סגן נשיא ארצות הברית בעבר, אל גור, הסרט **אמת מטרידה** אשר מציג את הנושא בצורה נגישה וברורה, כפי שלא היה מעולם. דה שליט מתחיל את ספרו בהגדרת תחום הסביבה על פי הגישה המערכתית: "סביבה... מערכת שבה גורם אחד משפיע על גורם אחר, ופעולה לא אחראית במקום אחד עלולה להשפיע במקום אחר" (עמ' 13).

¹ מומו מהדב הוא סמנכ"ל מעלה – עסקים מנהיגים אחריות חברתית, ועד לפני כשנה ניהל את החברה להגנת הטבע בתל אביב. עסק בנושאי קהילה, סביבה ופיתוח עירוני בתל אביב יפו.

הוא ממשיך וטוען שניתן למנוע את השינויים לרעה, אך "לשם כך צריך רצון פוליטי, משום שבדרך כלל אנשים רבים מדי או גופים חזקים מדי אינם מעוניינים במניעה: הם חושבים שהמצב שאתו אנו מגדירים כ'בעייתי', פועל לטובתם" (עמ' 14). הכותב מצביע על הנטייה העקיבה למקם מתקנים בעלי השפעה סביבתית שלילית ליד אוכלוסיות חלשות מבחינה כלכלית ופוליטית, ומסביר שהסיבה לכך היא כוחן הפוליטי המועט של אוכלוסיות אלה. אמירה זו בוודאי מוכרת לכל מי שעוסק בשינוי חברתי או סביבתי, והדיון בה רלוונטי להצעת כיווני פעולה שיביאו להצלחה.

הזיקה ההדדית בין צדק סביבתי לצדק חברתי נדונה בספר בהרחבה, דיון המסביר את היווצרותו והנצחתו של קבוצות וקהילות מוחלשות. החיבור בין שני היבטי הצדק הללו מהותי וחשוב ביותר להבנת האופן שבו מתקבלות החלטות בכלל, והחלטות תכנוניות בפרט. אלה הן ההחלטות שיקבעו מה יהיה אופייה של שכונה, היכן תמוקם ביחס לאזורים הסובלים מבעיות סביבתיות ודימוי שלילי, מה יהיה גודל הדירות בה וכיצד יתוכננו מבני המגורים. החלטות כאלה משפיעות על היווצרות קהילות הומוגניות קוטביות – מבוססות או מוחלשות – אבל עד היום אין לאנשי משרד הרווחה נציגים בוועדות התכנון המחוזיות והארצית. כלומר: אין ייצוג לאינטרסים של צדק חברתי בהקשר הסביבתי, ונושאים מהותיים בתחום זה מוזנחים. הכותב מחבר ישירות בין שאלות של צדק חברתי לזה הסביבתי, וטוען ש"פגיעה בסביבה היא חלק מפגיעה בצדק חברתי ובהעדר צדק חברתי נאות במדיניות הרשויות, תהיה למזהמים מוטיבציה נוספת לפגוע בסביבה" (עמ' 99).

איך קורה שהאזרח "הפשוט" מוטרד ביותר מהזנחה סביבתית, מהזנחה והעדר טיפוח במרחב העירוני ועד לזיהום נחלים ופגיעה בטבע, אך בסופו של דבר אינו נותן לכך ביטוי המשפיע פוליטית? הכותב קובע ש"הליברליזם הוא אפוא אידיאולוגיה שבבסיסה הנייטרליות של המדינה בדבר 'החיים הטובים' מבחינה מוסרית" (עמ' 35). זה האמון על רווחתן של קהילות שונות בישראל עשוי למצוא בכך הסבר לאופן שבו העיסוק בסוגיות צדק חברתי יורד מסדר היום הפוליטי ובמקומו מגויסים רגשות חמלה ורחמים. הכותב ממשיך וטוען ש"קו המחשבה של רווח וכלכלת שוק, כשהוא נפרד משיקולים מוסריים אחרים, מוביל לתוצאות בלתי שוויוניות בעליל, שגם פוגעות באיכות הסביבה" (עמ' 36). אחת מנקודות ההתייחסות הנידונות בספר היא ההבחנה בין חשיבה צרכנית לחשיבה אזרחית; "כאזרחים יש שאלות שאינן כלכליות, שהפרמטרים הנכונים לענות עליהן אינם כלכליים כלל" (עמ' 48). הדיון במסקנות שחשיבה צרכנית מובילה אליהן, השונות מאלה הנגזרות מחשיבה אזרחית, הוא בעל תפקיד חשוב בחידוד הסיבות למאבקים סביבתיים וחברתיים רבים.

מקום לתיקון, ספרם של ארנון וחנין, בנוי כשיחות בין השניים, ולכן מזמין מאוד לקריאה. גם ספר זה עוסק רבות בבעיות הסביבתיות, אך בהקשר כלכלי וחברתי רחב יותר. זהו בעיקר דיון ביקורתי על המודל הכלכלי המפעיל את העולם ועל השפעותיו על החברה ועל הסביבה. הכותבים מבקשים להציע דרכים למודל פעולה כלכלי חברתי שונה של

קיימות (Sustainability), כזה "המתמקד בחלוקה צודקת יותר של המשאבים הקיימים ושל המוצרים שאנו באמת מסוגלים לייצר" (עמ' 60).

בפרק הראשון של הספר מתואר כדור הארץ כגורד שחקים חברתי: "המקום נמצא בבנייה... מוסיפים קירות, מחליפים ריהוט וציוד וכל הזמן מכניסים מוצרים חדשים במקום מוצרים ישנים יותר. מה שמתקלקל שם נזרק החוצה דרך החלון... זהו עולם ללא תיקון... וכשנזכרים במשמעות הגדולה שיש לרעיון התיקון... מבינים שהיעלמותו היא נוראה" (עמ' 13). תיאור גורד השחקים כמטאפורה לכדור הארץ ולעולם המודרני משמש גם להצגת אי השוויון הגדל או, במלותיהם של הכותבים, "האנשים המיותרים" (עמ' 16) בעולם שהגלובליזציה שולטת בו.

הקריאה בספר היא הזדמנות מצוינת להיזכר בהנחות הכלכליות המניעות את עולמנו, הנחות שחלקן השתגרו כל כך, עד שאיננו מוכנים עוד לדון בחלופות או בצורך לתקן את הכשלים שהן יוצרות. מושג חשוב לדיון בהקשר זה הוא "טביעת כף הרגל האקולוגית: ההשפעה הכוללת של בני האדם על המערכת האקולוגית" (עמ' 34). הטענה החוזרת בספר היא ש"השאיפה לרווח (כלכלי) פוגעת בסביבה", הצורך להתמודד עם "האפקט הסביבתי של מערכת שאינה בנויה על הצרכים האנושיים... אלא על גידול לשם רווח, לשם קידום רווחיהם של מי שיש להם כוח וכסף" (עמ' 41). את המחיר בעולם הגלובלי משלמים אלה שמלכתחילה מוחלשים יותר: העולם השלישי, השני וזה שנקודת הפתיחה שלו מוחלשת יותר. הפתרון שהכותבים מציעים הוא "הרבה יותר מעורבות בכלכלה, ומעורבות פירושה פוליטיקה" (עמ' 46).

אחת האבחנות החשובות בספר עוסקת בדמותה החדשה של התנועה הסביבתית בישראל ובעולם; לא עוד גישה רומנטית של חזרה אל הטבע, אלא כזו השואלת "איזה דפוס פיתוח? על חשבון מה? על חשבון מי?" (עמ' 58). בהקשר זה מוזכר הצורך "בחזון שיציע לאנשים חיים טובים יותר" (עמ' 59). הכותבים מציעים מודלים של חוקרים שונים כדוגמת אמרטיה סן, חתן פרס נובל לכלכלה, המציעים דרכי התמודדות עם המשבר הסביבתי והחברתי בעולם. המודל של אמרטיה סן, למשל, מציע תפיסה ולפיה "המפתח לאיכות חיים אינו גידול של כלכלה וגם לא גידול של התוצר הלאומי הגולמי, אלא קודם כול מערכת של צדק חברתי. [...] מה שבני אדם יכולים באמת להיות ולעשות בחייהם. פיקוח, מבחינתו של סן, הוא קודם כול הסרת המגבלות המפריעות לבני האדם לממש את הכשירויות שלהם" (עמ' 66).

הכותבים מרבים לדון בשאלות של התפרקות מדינת הרווחה, הצורך של כל פרט בחברה לדאוג לעצמו יותר ויותר, בלי יכולת להיעזר במדינה, ובהשפעות השליליות של הקשר הון-שלטון מהכיוון של הדגשת והעדפת אינטרסים של קבוצות בעלות כוח על פני קבוצות מוחלשות יחסית. הם מסייעים להפריך מיתוסים שונים הקשורים לגלובליזציה או כאלה הנתפסים כבלתי ניתנים לשינוי. "עולם הגלובליזציה הוא עולם של מבצרים. הוא לא עולם חסר חומות וחסר גדרות, אלא עולם שבו החזקים, בעלי הנכסים ובעלי העושר מבצרים את עצמם מול האחרים בצורות ובמתכונות אחרות, [...] אבל בהחלט במתכונות

מעמדית גלויה, שבה אנשים פשוט לוקחים שטחים, סוגרים אותם ומקימים סביבם גדר בדרך הפיזית הישירה ביותר" (עמ' 121). או בהקשר ישראלי מובהק: "ישראל הופכת לחברה של קאסטות חברתיות נבדלות... הישראליות הולכת ומתרוקנת מזהות ומקהילה. החברה הולכת ומאבדת מהיכולת הסולידרית" (עמ' 124).

הספר פורט את השלכות הגלובליזציה והתפיסות הכלכליות הנוכחיות על שוק העבודה, על המרחב הציבורי, על מגמת ההפרטה ועל התפקיד ההולך ומצטמצם שהמדינה ממלאת בחיי האזרח. היבטים אחדים של דיון זה עלו בחוזקה על פני השטח בתקופת מלחמת לבנון השנייה, כשהתבררה הזנחת העורף בפרט באזורים שבהם חיות קבוצות מוחלשות יותר בחברה הישראלית. המחברים מבקשים להרחיב את הדיון הכלכלי גם למגרש החברתי ולטעון, שלהשקפת עולם חברתית פוליטית יש תפקיד מהותי ביצירת פתרונות חדשים למצב המשברי הנוכחי: "בחברה הישראלית חסרה מאוד ביקורת יסודית, לא מתנצלת, של מי שיציעו חלופה[...] אם יש משהו אופטימי[...] בחברה הישראלית יש מרחב עצום, פתוח, לאלה שלא יסכימו ללכת אחרי ההנהגה הכושלת הזאת" (עמ' 140). אבל כסיום המותיר מקום לאופטימיות ועשייה אזרחית אומר חנין: "לי נראה שגם בישראל ייתכן שיהיה רע יותר, אבל המצב הנוכחי אינו יכול להימשך. והשאלה מה יהיה במקום המצב הזה[...] הצובר מתחים פוליטיים וחברתיים, כלכלים וסביבתיים כה רבים[...] היא שאלה שהקוראים יצטרכו לענות עליה, בעצמם ובאמצעות מעשיהם" (עמ' 147).

שני הספרים משמשים אזכור חשוב לצורך בדיון ביקורתי אזרחי, לא אקדמי, בסוגיות המשפיעות על אורח חיינו ועל דמותה של החברה הישראלית. הם מחדדים את העובדה שהכללות פשטניות או ניסיון לבחון מגמות חברתיות וסביבתיות ללא המכלול הרחב שלהן אינם מתאימים למציאות המורכבת שאנו חיים בה כיום. יותר מכול, עיון וקריאה בהם מעוררים את הרצון לפעול, להתארגן, לקחת חלק בדיון האזרחי על דמותה של החברה הישראלית ובכך תרומתם וחשיבותם.

מבירול לשילוב: התמודדות עם מוגבלויות בקהילה

מאיר חובב ופסח גיטלמן (עורכים)

תל אביב: הוצאת כרמל ובית איזי שפירא. 2006. 418 עמודים.

סקרו: ליאורה פינדלר¹ ודורית ברק²

הספר יצא לאור ביוזמת **בית איזי שפירא** במלאת לארגון עשרים וחמש שנות פעילות. הפרקים בספר קובצו בשלושה שערים המשקפים את מטרתו: השער הראשון עוסק בזכויות של אנשים עם מוגבלות שכלית בישראל ומדיניות הטיפול בהם בעשור האחרון. השער השני משלב נושאים ברמה האישית, המשפחתית והחברתית. ברמה האישית נכללים פרקים כגון תוכניות אישיות לקידום החלטה עצמית ודיון בסוגיות כמו בעיות נפשיות והתנהגותיות בקרב אנשים עם פיגור שכלי והטיפול בהם. ברמה המשפחתית השער כולל פרקים הדנים בהתמודדות הורים עם נכות ילדם כמו גם במעורבות הורים לאחר השמה של ילדיהם עם פיגור שכלי במעונות פנימייה. הרמה החברתית-התרבותית כוללת פרק המתאר את תהליך השינוי שחל בחברה החרדית ביחס לאנשים עם מוגבלות. השער השלישי דן בעיקר בשותפויות של בית איזי שפירא עם מוסדות וארגוני חינוך ורווחה, בכלל זה קואליציות לקידום חקיקה, שיתוף עם תוכניות הכשרה מעשית באקדמיה ועוד.

הספר שופך אור על נושאים הנידונים בשיח המקצועי בשנים האחרונות, אך עדיין לא זכו להתייחסות עיונית מקיפה ושיטתית בספרות. לדוגמה: פרקו של סטבסקי עוסק בפערים בין צורכיהם של אנשים עם פיגור שכלי, המתמודדים עם בעיות נפשיות, לבין רמת הידע, האבחון, הטיפול והמעקב שניתנים לאנשים אלה. ליפשיץ וגלובמן חקרו את התמורות שחלו בתחום זה בחברה החרדית. הורים לבנים ולבנות עם מגבלות יזמו תוכניות ומסגרות משלבות בתוך הקהילה, אשר קיבלו את ברכת הרבנים. מסגרות אלה הביאו לשינוי בעמדות ברחוב החרדי, והאמונה שלאנשים עם מוגבלות יש מקום וייעוד בחברה הולכת ותופסת את מקומה של הדחייה המוחלטת שרווחה בו במשך שנים. הספרות הדנה בהשמה חוץ ביתית בדרך כלל התמקדה עד כה בתהליך המקדים ובהוצאת הילדים מביתם. פרקם של הוזמי ורימרמן עוסק דווקא במחקר המתייחס לגורמים המשפיעים על מעורבות הורים לאחר ההשמה במעונות פנימייה ומקומם של אנשי מקצוע בסיוע להגדרה מחודשת של התפקוד ההורי בעקבות ההשמה.

¹ ד"ר ליאורה פינדלר היא ראש מגמת שיקום בביה"ס לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בר אילן. מחקריה עוסקים בנושא הקשר הבין דורי במשפחות לילדים עם נכות.

² ד"ר דורית ברק סיעה בשנים האחרונות להתארגנויות של אנשים עם מגבלות הפועלים לקידום זכויותיהם ולפיתוח שירותים בניהול עצמי.

גם אם נושא חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות נידון כבר בעבר, מאמרה של פלדמן מוסיף לו נדבך חשוב. המאמר נותן תמונה מקיפה ומעמיקה על החוק – יסודותיו, חשיבותו ותורמתו לחברה, לאנשים עם מוגבלות, ובייחוד אנשים עם מוגבלות שכלית.

מאמרם של נייקרוג ויודס, **מטאפורות של צמיחה במגזר השלישי – מקרה מבחן (עמ' 345-360)**, מעניק לקורא ולאיש המקצוע הזדמנות לחשיבה אחרת ולבחינה שונה של דרכי עבודתו באמצעות מטאפורות. המחברים מדגימים את התפיסה הלכה למעשה על שלושה שירותים שפותחו בבית איזי שפירא: מיזם רפואת השיניים, חדרי הסנוולן וקואליציית הארגונים לקידום חוק מעונות שיקומיים. המחברים חושפים תהליך מעניין שתחילתו בארגון צעיר המנצל את עוצמתו בשאיפה לגדול ולשלוט בסביבתו בבחינת "החלוץ לפני המחנה", המשכו ב"כוח בלתי ניתן לעצירה" ו"האביר הלוחם למען המטרה הנעלה". מטאפורות אלה מתארות אסטרטגיות שונות, המבוססות על תפיסה של תחרות עם הסביבה ועל דרכים שהשתמשו בהן כדי לשרוד ולהצליח. לדברי הכותבים, האסטרטגיות הקודמות, שהיו ניסיון להשיג יתרון בתחרות על המשאבים ההולכים וקטנים בסביבה, לא השכילו להבטיח את המשך צמיחת הארגון או את שימור תפקידו בתחום (עמ' 358). ואז מגיע תורה של אסטרטגיית "הדאו של הארגון" המבטאת שינוי. לפי פילוסופיה זו, הפנים והחוץ משלימים זה את זה, כאשר בסביבה החיצונית יש יסודות מסוימים של הפנים ולהפך. לדברי המחברים, "אם הארגון יתבונן פנימה הוא ימצא בתוך עצמו את הסביבה; אין להשיג סגירות אגוצנטרית ביחס לסביבה, אין נפרדות ואין אינטרסים מנוגדים" (עמ' 355). השימוש במטאפורת הדאו מקורי ומעניין. זהו פרק מרתק שמעודד את הקוראים לחשיבה בתחום הצמיחה הארגונית, לאו דווקא במגזר השלישי.

מאמרן של שוש קמינסקי, ג'ין יודס ועידית גודס-גרינבאום על **קואליציית ארגונים לשם השפעה על חקיקה ויישום חקיקה (עמ' 361-395)** מתעד ומבנה את תהליכי ההקמה וההפעלה של קואליציית ארגונים הפועלת לשינוי במדיניות חברתית – קידום חוק מעונות יום שיקומיים. המאמר מתאר את התנאים המוקדמים להקמת הקואליציה, את שלבי הייזום וההקמה שלה ואת פעילות הקואליציה ומהלכיה. פרק חשוב ומעניין במאמר עוסק בהערכת הישגי הקואליציה (עמ' 385-392). חלוקת ההישגים לשני תחומים – משימתית ובין-ארגוני – מאפשרת להתרשם ממה שקרה בפועל וגם ללמוד איך לבנות יעדים רלוונטיים להערכה בפרוייקטים דומים. ההישגים העיקריים המופיעים במאמר הם קידום החקיקה (בתחום המשימתית), ביסוס הלגיטימיות של הפורום וחזוקת תחושת השותפות (בתחום הבין ארגוני). בסוף המאמר המחברות מסכמות את התנאים והגורמים החיוניים להצלחת קואליציה לשינוי חברתי: דבקות במטרה ואמונה ביכולת של חברי הקואליציה; כישורי מנהיגות הדרושים לריכוז הקואליציה, כמו יכולות גיוס, הנעה, שיתוף וניהול הפורום; הגדרה ברורה של הבעיה ושל תחומי הפעילות של הפורום; זיהוי התרומה הייחודית של כל ארגון לפורום וגמישות בהפעלתו בהתאם ליכולותיו; בניית רשתות מידע לתקשורת בין הארגונים; פיתוח מנגנונים להתייעצות ולקבלת החלטות בפורום; גיוסן לתהליך והפעלתן של מערכות תומכות. חסרונו של מאמר חלוצי וחשוב זה הוא בגודש

הנושאים והסעיפים שבו. עדיף היה לפרק את המאמר היחיד לשלושה מאמרים נפרדים ולכלול אותם בשער מיוחד העוסק בבנייה ובהפעלה של שדולות וקואליציות. זהו ספר עשיר העוסק במגוון נושאים ותחומים, וסוקר ספרות עדכנית. אנשי מקצוע בתחומי החינוך, הטיפול והמדיניות, בעלי זיקה לנושא המוגבלויות בכלל והמוגבלות השכלית בפרט, ימצאו בו התייחסות למגוון רחב של נושאים בתחום המחקר, התיאוריה והמדיניות. אמנם חסרה זיקה בין הפרקים ולעתים קרובות חסר חוט שני המחבר ביניהם, אך עושר התחומים והנושאים מייצג היטב את העשייה המגוונת והשותפויות הפוריות של **בית איזי שפירא** ואת תרומתו של ארגון זה להתפתחות העצומה שחלה בארץ בתחום הטיפול והשיקום באנשים עם מוגבלויות שכליות ואחרות.

Social work in the 21st century: An introduction to social welfare, social issues and the profession

Morley D. Glicken

Thousand Oaks: Sage Publications. 2007. 493 pages.

סקרה: אלישבע סדן¹

בעמוד האחרון (עמ' 493) של הספר, לצד תמונתו, מוצגת הביוגרפיה המקצועית של ד"ר גליקן. ד"ר גליקן משמש כיום פרופסור אמריטוס בעבודה סוציאלית באוניברסיטת קליפורניה - סן ברנרדינו ומנהל מכון למחקר, טיפול והכשרה בלוס אנג'לס. בשלוש השנים האחרונות יצאו לאור שמונה (!) ספרים פרי עטו על טיפול בגישת הכוחות, טיפול בילדים אלימים, שיפור האפקטיביות של מקצועות הסיוע, עבודה עם גברים במצוקה, אנשים בעלי חוסן ועוד. הספר התשיעי, על הדרכה במקצועות הסיוע, עומד לצאת בקרוב (עוד פרטים עליו ועל פרסומיו ניתן למצוא באתר morleyglicken.com).

שנים רבות אני (כמו רבים מעמיתי למקצוע) מתבקשת בנסיבות מגוונות ובפורומים שונים להסביר מהי עבודה סוציאלית ומה עושים עובדים סוציאליים. במקביל, במסגרת קורס המבוא לעבודה סוציאלית שנה א', שאנחנו מלמדים בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית, אנחנו שואלים את עצמנו את השאלה הזאת מדי שנה מחדש: איך להסביר מי אנחנו ומה אנחנו עושים. הקושי הוא להגיד משהו כללי מדי שלא יאמר מספיק למי שמתעניין או לפרט יותר מדי ולבלבל את השומעים. גליקן מצא דרך לתאר את העשייה המקצועית לאנשים שמתחילים להתעניין ונחוץ להם מבט מקיף על המקצוע כדי לבחור אם הם רוצים לבחור בו ומה הם רוצים לעשות במסגרתו. לעומת רוב ספרי המבוא לעבודה סוציאלית, שרק הפרק הראשון או השני בהם הם פרקי מבוא ממש, וכל מה שבהמשך אלה חומרים המלמדים באופן שיטתי את המקצוע (ראו למשל את ספריהם של Miley et al, 2004 ושל Compton et al., 2005) ספר זה הוא כולו מבוא. מסיבה זו אין קהל היעד המובהק שלו עובדים סוציאליים הרוצים לדעת מה עושים עובדים סוציאליים ואיך הם עובדים, אנשים שמתעניינים במקצוע או סטודנטים העושים את צעדיהם הראשונים בלימוד המקצוע. הספר מציג להם עבודה סוציאלית באופן מעניין ומקיף ועם זאת קריא ואפילו מהנה.

¹ ד"ר אלישבע סדן היא ראש המגמה לעבודה סוציאלית קהילתית בבית הספר לע"ס ולרווחה חברתית פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית. ספריה **העצמה ותכנון קהילתי** (1997) ו**השתתפות** (עם ארזה צ'רצ'מן, 2002) יצאו לאור בהוצאת הקיבוץ המאוחד.

בספר ארבעה חלקים ובהם עשרים ושלושה פרקים. בסופו מצורפים נספח עם קוד האתיקה של העובדים הסוציאליים, המלצות לקריאה מרחיבה ומפתח. בחלק הראשון ארבעה פרקים שמציגים בקיצור את מערכת הרווחה החברתית, את העבודה הסוציאלית המקצועית, כולל הליך הרישוי למקצוע והשימוש בהדרכה. ההיסטוריה של המקצוע מוצגת כחלק מההיסטוריה של בעיות חברתיות באמריקה. פרק שלם מוקדש לתהליך העבודה הסוציאלית, ועוד פרק – לבסיס התיאורטי של הפרקטיקה ולחלוקה לעובדים סוציאליים כוללניים ומומחים.

בחלק השני של הספר עשרה פרקים. כל פרק עוסק בבעיה חברתית ובמענים שעובדים סוציאליים מספקים לבעיה זו במסגרות ארגוניות שונות. הפרק הראשון עוסק בעוני, השני בילדים במצוקה, השלישי במערכת החינוך ובתפקיד העובדים הסוציאליים במסגרתה, הרביעי במשפחות במצוקה כלכלית, רגשית וחברתית, החמישי בבעיות במקומות עבודה ובעבודה סוציאלית תעסוקתית; השישי באלימות ופשע בקרב בני נוער, השביעי בקנה ובעבודה סוציאלית גרונטולוגית, השמיני בבעיות רגשיות ומחלות נפש ותפקיד העבודה הסוציאלית הקלינית, התשיעי בחולי, נכויות ומוות ובתפקיד העבודה הסוציאלית הרפואית; העשירי בבעיות של התמכרות ותפקיד העבודה הסוציאלית במניעת התמכרות לאלכוהול ולסמים.

החלק השלישי של הספר מוקדש לסוגיות בינלאומיות, ובו ארבעה פרקים: הראשון על הגירה וקסנופוביה, ארגונים המושיטים עזרה למהגרים ותפקיד העבודה הסוציאלית בקליטת מהגרים בארצות הברית; השני על אסונות טבע, טרור ואלימות, על הארגונים הקמים לסייע ועל תפקיד העבודה הסוציאלית בטיפול בנפגעים; השלישי מוקדש לבעיות בינלאומיות ולתפקידי העבודה הסוציאלית הבינלאומית (הוא מתמקד בסחר בבני אדם, ברעב, ברצח עם, בעוני עולמי ובמגיפת האיידס); הרביעי מתייחס לבעיות רפואיות, חברתיות ורגשיות בצבא, במערכת השירותים הצבאית ובעבודה סוציאלית בצבא.

החלק הרביעי והאחרון של הספר, **מרכיבים חשובים במאבק בבעיות חברתיות ובהשגת צדק חברתי**, נפתח בפרק על השוני בין קבוצות בחברה ועל עבודה סוציאלית רגישת תרבות. הפרק השני עוסק בפיתוח חיי קהילה בריאים, ובתפקידם של עובדים סוציאליים קהילתיים; הפרק השלישי עוסק בדת וברוחניות ובסוגיות שנויות במחלוקת סביב התפקיד שעל העבודה הסוציאלית למלא בשירותים חברתיים בעלי קשר דתי. באחד משלבי הקריירה שלו היה המחבר מנהל של שירות יהודי למשפחה אותו הוא מביא כאן כדוגמה לשירותים, לצד אגודות צדקה קתוליות וחיל הישועה (עמ' 367). הפרק הרביעי עוסק בצדק חברתי ובהשגתו באמצעות שינוי ארגוני וכן בתפקידם של עובדים סוציאליים כמפתחי ארגונים וכמנהלים.

מבנה הספר מאפשר בכל פרק ולכל אורך הספר לקבל מושג על בעיות חברתיות כמו עוני, חולי והתמכרות לסמים, להבין את מערך הרווחה החברתית והמוסדות החברתיים שהוקמו כדי להתמודד עם בעיות כאלה ולקבל מושג על התפקיד שממלאת העבודה הסוציאלית בפתרון הבעיות במסגרת השירותים החברתיים ובכל מקום שמועסקים בו אנשי המקצוע. בכל פרק הביא המחבר סוגיה מעשית אחת מעולמו של עובד סוציאלי מסוים ובאמצעות סדרת שאלות הוביל את הקוראים להתמודד עם הסוגיה על סמך קריאת הפרק.

מכיוון שהספר מבקש לשמש רק כמבוא, הוא מתאר כל תחום באופן כללי, ואין בו די למי שכבר מכיר ויודע; בעצם הוא נועד לרתק ולגרום לאנשים לבחור במקצוע, ועל כן יש בכל פרק הדגמות של פרקטיקה ומקרה אחד בשם **היו אתם העובדים הסוציאליים**. אחריו מוצגת השאלה **מה היית עושה במקרה כזה?** בעקבות שאלה זו מופיעה סדרה של שאלות שמוסיפות נתונים לדילמה או לבעיה המוצגת. לא ברור אם אלה שקראו רק את הפרק הזה ואת הפרקים שקדמו לו אכן יכולים להיות במקומם של עובדים סוציאליים. עם זאת, הישענות על הדמיון החברתי של הקוראים מייצרת עניין, והפנייה הישירה אליהם להיות אנשי מקצוע לרגע מאתגרת. הקוראים יכולים לחוות באמצעות המקרה (ויש לאורך הספר שלושים מקרים כאלה ויותר) את ההרגשה של עובד סוציאלי המתמודד עם בעיה חברתית בהקשר המסוים, כמו גם להיעזר בקריאה נוספת ובמקורות אינטרנטיים המצויים בסוף כל פרק להשלמת הידע.

הספר מסתיים בפרק עתידיני, **בעיות חברתיות צפויות במאה ה-21 וכיוונים לרווחה חברתית ולעבודה סוציאלית** (עמ' 395). על אף אופיו המקיף של הספר והחלון הרחב שנפתח בחלק הבינלאומי שלו, גליקן מגלה בפרק זה את אופיו הפרטני עד מאוד. מכל הבעיות החברתיות שהציג לאורך הספר הוא ממליץ להתמודד בעתיד ברצינות רבה יותר עם בעיותיהם הרגשיות והחברתיות של גברים, עם התעללות בילדים ועם בעיות רגשיות של אנשים זקנים. נראה שגם בסיכום הספר נשאר המחבר צמוד לכלים מקצועיים פרקטיים, והוא מצפה מעצמו ומהעובדים הסוציאליים לא לפעול בגדול, אלא להמשיך ולטפל במה שהם יודעים לעשות טוב יותר מאחרים: לסייע לאנשים במצוקה שאף מקצוע אחר אינו מתייחס אליהם.

הספר, כאמור, מסתיים בפרק מאכזב משהו, שלא כמו כמה ספרים שנכתבו לאחרונה (Dominelli, 2004, למשל).¹ עם זאת יש בו פשטות מרעננת וחסרת יומר, וחוש הומור צנוע המתבטא בעיקר בבחירת המקרים לתרגול. גליקן חושב ש"עבודה סוציאלית היא מקצוע נפלא". "אולי שמעתם", הוא מסביר, "שאומרים שהעבודה הסוציאלית היא

¹ ראו סקירה של דוד בר-גל על ספרה זה של דומינגלי בגיליון 68 של **ביטחון סוציאלי**.

מקצוע שמחלק מזון לרעבים או מוציא ילדים מבתייהם. זה רחוק מאד ממה שאנחנו עושים. אין עוד מקצוע שיש לו היכולת הכפולה לעבוד עם רגשות של אנשים, וגם לפעול כדי שהקהילות והמוסדות שלנו יהיו מקומות הרבה יותר נקיים, בטוחים ובריאים" (עמוד XV).

הספר יכול לסייע לסטודנטים לעבודה סוציאלית להבין טוב יותר למה הם יכולים לצפות אם יפנו לכיוונים מסוימים במקצוע. הפרק על עבודה סוציאלית במסגרות צבאיות, למשל, מספק מושג כללי גם על תפקידם של קציני בריאות נפש בצה"ל. אבל הספר עשוי להיות שימושי במידה שווה גם לאנשי מקצוע הפוגשים עובדים סוציאליים במסגרת עבודתם (כמו, למשל, מנתחי מדיניות, כלכלנים, עורכי דין, מתכנני ערים) ורוצים לדעת מה הם עושים, מה הם ערכיהם, את יסודות הפרקטיקה שלהם ובמסגרת אילו שירותים ובאילו תחומים הם פועלים. עובדים סוציאליים יוכלו להתעדכן באמצעות ספר זה במה שנעשה בתחומים מקצועיים מקבילים ושונים מאוד משלהם.

מקורות:

-
- Compton, B.R. & Galaway, B., & Cournoyer, B.R. (2005). *Social work processes. 7th edition*. Belmont, Ca: Brooks/Cole.
- Dominelli, L. (2004). *Social work: Theory and practice for a changing profession. Malden, Mass.: Polity Press.*
- Miley, K.K., O'Melia, M., & BuBois, B. (2004). *Generalist social work practice: An empowering approach. 4th edition*. Boston: Allyn and Bacon.

Social Disaster As Opportunity - The Hessed Model

J. Mirsky, R. Kaufman, & A. Avgar (Editors)

Lanham, Maryland: University Press of America. 2006. 205 pages

סקר: אליעזר דוד יפה¹

התחדשות החיים הקהילתיים ומוסדותיהם במזרח אירופה היא אחד ההישגים העיקריים של היהודים שם בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה ולאחר עידן הקומוניזם. הישג זה הוא תוצאה של שיתוף פעולה, מאמץ והמשגה מצדם של ארגונים יהודיים, מקומיים ובינלאומיים. עורכי הספר, **אסון חברתי כהזדמנות – הדגם של ארגון החסד**, מגישים תיאור מאלף של המאבק ליצירתו וליישומו של דגם להתחדשות החיים והשירותים החברתיים ליהודים בברית המועצות לשעבר. בשנת 1993 יישמו נציגי ארגון הג'וינט העולמי בסן פטרבורג, בסיוע יהודים מקומיים, את התיאוריה, האסטרטגיה והביצוע הקלאסיים של התארגנות קהילתית, כדי לפתח את **מרכז חסד אברהם**, שהוא מרכז קהילתי רב-תכליתי לעזרה עצמית לשירותי רווחה וחברה. דגם ראשוני וחדשני זה התבסס על אנשי המקום – פעילים ואנשי אקדמיה – אשר היו בהמשך למורי דרך של קהילות אחרות. הג'וינט, כדרכו, מיסד את הפצתם של פרקטיקה, מידע וניסיון ברמה מקצועית על ידי הקמת מוסד להכשרת עובדי המרכז לעבודת הרווחה והקהילה בסן פטרבורג. פעולה זו מזכירה מפעל דומה של הג'וינט בוורסאי לאחר מלחמת העולם השנייה, כאשר הקים בית ספר לעובדים סוציאליים כדי לסייע לפליטים יהודים באירופה. הספר שלפנינו הוא תיעוד של עבודת הג'וינט ושליחיו בהקמת רשת **מרכזי חסד** (מרכזי שירותי רווחה) ומרכזי חינוך לעובדים ומתנדבים יהודים בברית המועצות לשעבר. בגדול, הספר הוא מחווה לפועלו המרשים והמוצלח של הג'וינט העולמי בברית המועצות לשעבר.

בספר ארבעה-עשר מאמרים בארבעה פרקים, שרובם פורסמו בעבר בכתבי עת שונים בארץ ובעולם, והוא מיזם משותף של הג'וינט ושל המחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן גוריון. הפרק הראשון, **פיתוח קהילתי**, כולל חמישה מאמרים. שני מאמרים, הראשון והאחרון, נכתבו בידי עורכי הספר, והם מציגים את המושג **התערבות קהילתית לאחר אסון** בהקשר של החייאת חיי הקהילה והרווחה בקרב יהודי ברית המועצות לשעבר. מושג זה מוזכר שוב רק במאמר המסכם את הספר, כי שאר הכותבים לא השתמשו בו כמסגרת מאחדת בעבודתם. מאמרים אחרים בפרק זה מספקים מידע

¹ פרופ' אמריטוס, יו"ר משותף (יחד עם ראלף גולדמן) של המרכז ללימודי פילנתרופיה בישראל, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים, ויו"ר האגודה הישראלית להלוואות ללא ריבית.

ונתונים היסטוריים חשובים על חלקם של יזמים חברתיים בשיקום הקהילה, על פיתוח מרכזי ארגון החסד כתנועה חברתית בברית המועצות לשעבר ועל פעילויות רווחה בקרב יהדות אוקראינה ויהדות סיביר והמזרח הרחוק בשנות התשעים של המאה העשרים. הפרק השני, שכותרתו **גיוס וארגון מתנדבים**, כולל שלושה מאמרים המתארים מחקרים אמפיריים, ועוסק בחסמים להתנדבות בברית המועצות לשעבר, במאפיינים הסוציו-דמוגרפים של מתנדבי מרכז החסד, במניעים להתנדבות, במבנה ההתנדבות ובתמריצים להתנדבות זו, בגורמים המשפיעים על תפקוד המתנדבים, גיוסם והשמתם ובחשיבות שבהתאמת תוכניות ההתנדבות לרקע החברתי-התרבותי של המתנדבים. מחקרים אלה מלווים בשפע של הפניות ביבליוגרפיות של חוקרים רוסיים והשוואות בינלאומיות. מאמר מעניין ומלא תובנות במיוחד מציג את חוויית ההתנדבות "מנקודת מבטם של מתנדבי ארגון החסד".

בפרק השלישי, **פיתוח שירותים**, ארבעה מאמרי מחקר העוסקים בתוכניות הזנה בברית המועצות לשעבר, בשירותי עזרה בבית, ברשתות חברתיות לקשישים יהודים ברוסיה ובאוקראינה ובהשפעת הפעילות של מרכזי החסד על זהותם היהודית של המשתתפים. המאמרים מעניינים לא רק בשל התוצאות שאליהן הם מגיעים, אלא גם הודות לניתוחים היסטוריים ולניתוחי מפעל שירותי ההזנה, העזרה הביתית (טיפול בית), השירותים לקשישים בברית המועצות לשעבר ותפקידם המתפתח של מרכזי החסד בהתמודדות עם בעיות אלה. מנקודת מבט של תכנון שירותים קהילתיים ושינוי חברתי, השימוש במנגנון חלוקת המזון של הג'וינט כבסיס לרקמת רשת מרכזי חסד הרב-תכליתיים היה מבריק, פורה ומקצועי.

בפרק הרביעי, **הכשרה ולמידה**, שני מאמרים. הראשון דן בחשיבותה של ההכשרה המקצועית בכלל. הוא מתאר את התפתחותו של **המכון הארצי ע"ש ויליאם רוזנוולד לעובדי קהילה ורווחה** בסן פטרבורג ופיתוח שלוחות אזוריות אחרות, העוסקות בהכשרת העובדים של ארגוני חסד המקומיים. מאמר מעניין זה כולל נתונים לשנת 1993 על מספר המתלמים בתוכניות ההכשרה השונות (6,652) ועל מספר הסמינרים שנערכו (406) (עמ' 174-175). תוכנית הלימודים דומה ביותר לתוכנית הלימודים הבסיסית של רוב בתי ספר לעבודה סוציאלית בארץ, ונשאלת השאלה אם יעניק המכון תואר אקדמי או ימוזג עם מסגרת אוניברסיטאית קיימת ברוסיה, המכשירה עובדי רווחה אקדמאים. המאמר האחרון בפרק זה, מאת ארמנד לאופר, מתאר איך בהשקעה בינלאומית של יהדות התפוצות ושל גופים בישראל, ועל רקע שבעים שנות ניסיון שצבר הג'וינט בהכשרת אנשי מקצוע, התפתחה ההכשרה המקצועית הממוסדת כצורך הגיוני הנובע מפעילות ארגון החסד. לאופר מכנה את התהליך **למידה מוטבעת**. הוא מתאר מקורות וידע שמרכזי החסד מיישמים, כגון העתקת תוכניות קיימות ("חיקוי"), חידושים המולידים עוד חידושים, הערכת הפעילות, שימוש בנרטיבים לצורך הוראה, ובייחוד העצמה מקומית. לבסוף, במאמר מסכם של עורכי הספר שני תרשימים מצוינים המגדירים את המאפיינים של

קהילות לאחר אסון, את מאפייני האסטרטגיות והיעדים לשינוי קהילתי-חברתי ואת מאפייני עקרונות הפעולה להשגת שינוי. מובאים במאמר "שבעה כללים שיש למלא כדי שדגם החסד יצלח: גישה מקיפה, אוריינטציה קהילתית, פיתוח מנהיגות של אנשים מהשורה, התייחסות לתרבות, מקצועיות ומנהיגות יוזמת" (עמ' 187-188). אלה הם כללים אוניברסליים, ואינם ייחודיים דווקא לדגם של ארגון החסד.

חלקים מסוימים במאמרים חוזרים על עצמם, אבל המידע על שהתרחש בחיי היהודים בברית המועצות מעניין ומלמד. הספר מעורר את סקרנותו של הקורא ומעלה שאלות רבות. למשל: בספר התייחסות מעטה בלבד להמוני האלכ"רים (ארגונים ללא כוונת רווח) היהודיים האחרים הפועלים בברית המועצות לשעבר, וליחסם כלפי מרכזי "חסד", כמו גם לתחרות או לחתירה לשיתוף פעולה השוררים ביניהם. האם לא היו כל חילוקי דעות בנוגע לחלוקת כספי התרומות מחו"ל והשליטה בהם או בנוגע לעובדה שהסמכות העליונה נתונה, כנראה, בידי נציגי הג'וינט? טבלת הוצאות והכנסות על פי סוגי התוכניות (הזנה, חינוך, בריאות, דת ועוד) של מפעלי ארגון החסד היתה מועילה מאוד. מה הם הלקחים הייחודיים החדשים שאנשי מקצוע ומתכנני שירותי רווחה וחברה יכולים להפיק מהספר? מה הם היעדים, האסטרטגיות וכללי הפעולה שמרכזי החסד אימצו או צריכים לאמץ כדי להצליח בקידום המורשת היהודית והקשר אל השורשים היהודיים? מה נותר מהשקעה זו כאשר מנטרלים את כוח המשיכה של שירותים קונקרטיים (כגון תוכניות הזנה)? מה תפקיד הממשלה ברוסיה ביחס לארגון החסד ולעבודה קהילתית בקרב יהודי ברית המועצות לשעבר? הניסיון של החסד והג'וינט עשוי להוות מקור מידע חשוב בנוגע לשאלות אלה, ומן הראוי לחלוק זאת עם אחרים.

ההנאה שבקריאת הספר נובעת לא רק מהמידע הנלמד על אודות **הזדמנויות לאחר אסון** או מגילוי דגם לפיתוח קהילתי ולאספקת מגוון שירותים תחת קורת גג אחת, וגם לא מלמידה חדשה על **ניהול מתנדבים**, אלא בראש ובראשונה מתוצאות השימוש החכם והמיומן שנעשה בידע שנצבר על אודות ארגון קהילתי, על הגשת שירותים במסגרת רב-תכליתית ועל השימוש במימון נרחב ממקורות פילנתרופיים לצורך יישום הידע ושיטות העבודה הקיימים זה מכבר. לאנשי המקצוע בתחום השירותים החברתיים יש כיום ידע רב שהצטבר מתוך עבודה בשטח, מחקר וניסיון נרחב, הרבה מעבר למה שהם מסוגלים ליישם בפועל. היופי בספר שלפנינו טמון בתיאורה של סיטואציה ניסויית טבעית, שבה אספו מנהיגים קהילתיים ומשתמשים, שניחנו בכישרון ובמוטיבציה גבוהה מאוד, ידע מקצועי בשיטתיות ויישמו אותו בסביבה המתאפיינת בפתיחות ובמחסור. מרגע שהעצמה מוטמעת ומלווה בחינוך ממוסד, ניתן אפילו לנבא תרחישים עתידיים אפשריים בברית המועצות לשעבר. למשל: ניתן לצפות לצמיחה דרמטית של המגזר השלישי בקהילות היהודיות; ניתן לנבא שאנשים ירכשו השכלה אקדמית בתחום הרווחה החברתית (בקורסים הנוגעים להקשר היהודי); ניתן לצפות להקמת מגוון רחב של גופים מקצועיים ייעודיים לרווחה חברתית ותוכניות ליישום במישור המקומי והארצי, להקמת

אגודות מקצועיות, לגיוס כספים במישור המקומי והבינלאומי ועוד למאפיינים רבים של פיתוח קהילתי בריא. הניסיון של ארגוני החסד אינו אלא פרק ראשון, זרו לצמיחתה של קהילה יהודית בת-קיימא.

חשוב ביותר להבין את חשיבותו של מימון המגיע "מבחוץ" להצלחת הניסיון של ארגון החסד ואת הצורך בגיוס כספים למיזמים דומים. שותפיו של הג'וינט היו, מלבד איחוד הקהילות של יהדות ארצות הברית, גם ועידת התביעות, קרנות פרטיות כגון קרן וינברג, ארגון הסעד היהודי העולמי, הקרן לידידות וממשלת ארצות הברית וכן תורמים פרטיים רבים. ספק אם ארגון החסד יכול היה להצליח ללא תמיכה זו וללא מאמצי ההתרמה והשיווק במישור הבינלאומי שבזכותם הושג המימון. מה יקרה כשמקורות אלה יתייבשו, והקהילות היהודיות בברית המועצות לשעבר יאלצו להשיג את המימון בעצמן? מה יקרה כשהארגונים היהודיים במזרח אירופה יתחרו עם הארגונים המקבילים בישראל על כספי התרומות של העם היהודי?

ב-1989 קרס המשטר הסובייטי, ובמשך זמן קצר היו שחשבו כי היתה זו טעות להשקיע בחיזוק החיים היהודיים במזרח אירופה, וכי מוטב היה לעודד את העלייה לישראל. אני עצמי ראיתי לפני את מזרח אירופה כבית קברות אחד גדול של העם היהודי. ואולם ב-1987 נסעתי בשליחות המדינה, עם בני, למוסקבה, ללנינגרד, לקייב ולאחר מכן גם לאודסה. בביקורנו הברחנו ספרים, קלטות שמע וחומרי לימוד להוראת עברית, והרצינו בסתר על החיים בישראל לפני מאות יהודים שהתכנסו בבתי פרטיים. כמו עיני ראיתי איך בני עמנו מגלים מחדש את שורשיהם היהודיים והלאומיים, את תרבותם ואת אמונתם, לאחר 72 שנים נוראות של רדיפה וחורבן. הצו המוסרי הוא לעזור להם לשרוד, כחלק מהעם היהודי, ולשקם ללא תנאים את גופם, את זהותם ואת גאונותם, יהיה אשר יהיה מקום מגוריהם. הג'וינט הוא אמנם רק צד אחד של המאמץ המושקע, אך הוא נחל הצלחה דרמטית, ומרכזי ארגון החסד הם גורם מיוחד במינו במורשת ארוכת הטווח של הארגון.

הספר מומלץ לעובדים סוציאליים ולאנשי מקצוע בתחום שירותי הרווחה, לעובדים קהילתיים, לחוקרים, למתכננים קהילתיים, למחנכים, להיסטוריונים ולפילנתרופים.